

19. ДАХО. Ф.1092.– Оп.1.– Спр.119. – С. 6 – 7.
20. ДАХО. Ф.1092. – Оп.1. – Спр.119. – С.43.
21. ДАХО. Ф.845.– Оп.3.– Спр.2700. – С. 31
22. Воронец А. Неотложная задача. – Комуніст. – Харків, 1924. – 10 жовтня.
23. А. П. Грамотний, навчи неграмотного. – Селянська правда. – Харків, 1921. – 21, 28 грудня; 1922. – 7 січня, 10, 15, 24 лютого.
24. Що читати робітникам по ліквідації неписьменності. – Комуніст. – Харків, 1923. – 5-6 січня.
25. Підгірненська Ц. Завдання й методи ліквідації неписьменності на селі. – Радянська освіта. – Харків, 1923. – Ч.І.

Анотація

Стаття посвячена ліквідації неграмотності среди населення України на страницах столичной периодической пресси 1920-х гг.

Ключевые слова: неграмотность, периодическая пресса, ликвидация неграмотности.

Annotation

The article is devoted liquidation of illiteracy among the population of Ukraine on the pages of the capital periodic press 1920th

Keywords: illiteracy, periodic press, liquidation of illiteracy.

УДК 373.3+352/354: 94«1864–1868»

Інна Яременко

(Київ)

**НАРОДНІ ШКОЛИ ТА ВЧИТЕЛЬСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ РЕФОРМ 1864 р.**

Проаналізовано вплив земської та освітньої реформ 1864 р. на розвиток системи народної освіти у Російській імперії. Основу увагу акцентовано на формуванні категорії земського вчительства у перші пореформені роки (1864–1868).

Ключові слова: вчитель, земство, земська діяльність, Російська імперія, правовий статус, Міністерство народної освіти.

Стан розвитку шкільної освіти в сучасній Україні обумовлює необхідність здійснення ефективних та продуманих реформ, які б спиралися на новітні педагогічні та управлінські досягнення. Важливість вказаної проблеми підтверджується об'єктивними обставинами та відповідними громадськими й політичними дискусіями останніх років. Далеко не останнє місце в них займає питання збільшення фінансування загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі, й викладацького складу. Його вирішення потребує, поряд з іншим, напрацювання історико-теоретичної бази для уникнення випадків нехтування суспільно-політичними та культурно-освітніми особливостями вітчизняного континууму. Зважаючи на це,

безсумнівною є актуальність дослідження впливу земської та освітньої реформ 1864 р. у Російській імперії на розвиток системи народної освіти, в тому числі й на фінансування та підготовку вчительського складу протягом перших пореформених років (1864–1868).

Емпірична база наукової розвідки була сформована на основі опрацювання достатнього кола джерел (нормативно-правові та підзаконні акти, офіційні звіти інспекторів народних училищ [1–4]) та історіографічних праць таких дослідників різних епох, як Л. Гаєвська [5], О. Тютрюмов [6], В. Чарнолуський [7].

Метою даної статті є дослідження впливу земської та освітньої реформ 1864 р. на розвиток системи народної освіти у Російській імперії.

Започаткування процесу проведення реформ в Російській імперії у 1860–1870-х рр., на шляху до модернізації усіх сторін соціально-економічного життя держави, не могло оминати й освітню сферу, зокрема, народну (початкову) освіту. Вже на етапі підготовки селянської реформи 1861 р. стала очевидною необхідність не лише покращення матеріального становища відповідної категорії населення, а й культурно-освітнього. Поступово це питання вийшло за рамки простого збільшення кількості навчальних закладів і актуалізувало важливість реформування самої системи початкових шкіл.

Рубіжним етапом у цьому відношенні став 1864 р., коли було затверджено два нормативно-правові документи:

- 1) 1 січня «Положення про губернські та повітові земські установи» (розроблене Міністерством внутрішніх справ) [8];
- 2) 14 липня «Положення про початкові народні училища» (розроблене Міністерством народної освіти) [9].

Відповідно до першого «Положення...», одним із напрямів діяльності новостворених земств, як загальних виборних органів місцевого самоврядування з розпорядчими та виконавчими функціями, було визначено «участь, переважно в господарському відношенні та в межах, визначених законом, у піклуванні про народну освіту...» [10]. Необхідно підкреслити, що в первинному урядовому варіанті вказаного документу відповідного пункту не було, він з'явився лише під час редагування «Положення...» Державною радою. Саме її члени визнали корисним залучити земські установи «до добровільної участі в залученні коштів на влаштування, необхідних для поширення початкової освіти, навчальних закладів та нагляду за ними відповідно до встановлених урядом засад» [11].

Варто зауважити, що дія «Положення губернські та повітові земські установи» поширювалася не на всю територію Російської імперії, зокрема, лише на шість із дев'яти українських губерній: Катеринославську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську та Чернігівську. У даному випадку, виключення із цього переліку Правобережної України (Волинська, Київська та Подільська губернії) обумовлюється тутешнім відносно високим адміністративно-політичним та соціально-економічним впливом польського елемента. Відповідно, нівелювання цієї переваги та можливості перемоги поляків на виборах до земств (особливо на фоні польського повстання 1863–1864 рр.), було здійснене російським урядом найпростішим шляхом – збереженням у вказаному регіоні традиційної адміністративно-управлінської системи. Втім, встановлення соціального, майнового, а також релігійного цензу забезпечувало практично незмінне кількісне переважання дворян-землевласників у повітових та губернських земських управах.

Аналіз тексту «Положення про губернські та повітові земські установи» засвідчує, що участь земств у розвитку місцевої освіти було їх правом, а не обов'язком (відповідний напрям роботи лише раз згадується у документі (глава 1, ст. 2)). Зважаючи на це, практично до початку 1870-х рр., їх роль у створенні початкових навчальних закладів не була відносно масштабною, а діяльність носила переважно несистемним характер. По суті, ступінь впливу безпосередньо залежав від рівня зацікавленості та ініціативності земського керівництва і місцевого сільського населення. Однак, якщо затвердження вказаного першого «Положення...», перш за все, мало значення для місцевого самоврядування, то друге «Положення про початкові народні училища» більш детально регулювало питання участі земських установ у розвитку народної освіти. Так, у ньому до початкових народних училищ зараховувалися:

«...1) відомства Міністерства народної освіти: а) приходські училища у містах, посадах та селах, які утримувалися за рахунок місцевих товариств та частково за рахунок казни і пожертвувань приватних осіб, і б) народні училища, що створювалися та утримувалися приватними особами різного звання;

2) навчальні заклади відомства Міністерств державного майна, внутрішніх справ, удільного та гірського [департаментів]: сільські училища різних назв, які утримуються приватними особами;

3) відомства Духовного: церковнопарафіяльні училища, що відкриваються православним духовенством у містах, посадах та селах, з

[фінансовою] допомогою та без допомоги казни, місцевих товариств та приватних осіб;

4) загалом усі недільні школи, що заснуються, як урядом, так і громадськими міськими і сільськими та приватними особами, для освітньої підготовки осіб ремісничого та робочого станів обох статей, які не мають можливості навчатися щоденно» [12].

До предметів навчального курсу початкових училищ входили наступні: а) Закон Божий (короткий Катехізис та священна історія); б) читання по книгах цивільного та церковного друку; в) письмо; г) перші чотири дії арифметики; д) церковний спів (за можливістю).

Для створення навчального закладу вказаного типу з ініціативи міських та сільських товариств або приватних осіб потрібен був дозвіл повітової Училищної ради (підпорядковувалася губернській раді), яка також мала право закрити заклад у випадку безладів та «шкідливого спрямування навчання». До її складу входили: представники від Міністерств народної освіти та внутрішніх справ, Духовного відомства (по одному); два члени повітових земських зборів та по одному від відомств, які утримували конкретне початкове училище; представник від міста (якщо заклад утримувався міським коштом); попечитель училища (за призначенням губернської Училищної ради) [13].

Окремо в «Положенні про початкові народні училища» вказувалося, що «члени від земства обираються до повітових та губернських Училищних рад повітовими та губернськими земськими зборами» (ст. 21). При цьому формою їх звітності були щорічні звіти про стан народних училищ, в утриманні яких брало участь земство.

Крім вказаного, окремо необхідно вказати на досить вагомий повноваження повітової Училищної ради по відношенню до педагогічних кадрів початкових народних училищ, а саме:

- надання кандидатам звання вчителів та вчительок;
- подання губернській Училищній раді стосовно необхідності надання матеріальної допомоги та заохочення окремим вчителям;
- подання губернській Училищній раді про тих вчителів, які необхідно звільнити (або навіть взагалі заборонити викладання) з огляду їх неблагонадійність [14].

Аналіз вказаного нормативно-правового акту засвідчує, що права земських установ у сфері освіти обмежувалися контрольно-ревізійними функціями по господарській (контроль та звітування за витрачені кошти) та

кадровій (представлення на вчительські посади, перш за все, політично благонадійних кандидатів) частинах. При цьому, як стверджує сучасна дослідниця історії шкільної освіти у Російській імперії Л. Гаєвська, щоб розмежувати повноваження новостворених земських установ вони були проголошені не державними, а приватними. Втім, часто траплялося, що одні й ті ж проблеми перебували у віданні різних інстанцій. Для прикладу, земства вирішували питання оренди приміщення для школи і її матеріального утримання, однак не мали права втручатися в навчально-виховний процес, розробку програм, контроль за поведінкою вихованців і т. д. [15]. Останнє, як відомо, знаходилося під пильним контролем внутрішніх органів. Загалом, «Положення про початкові народні училища» 1864 р. встановлювало нову систему управління початковою освітою, яка замінила існуючий порядок, запроваджений попередніми статутами 1804 і 1828 рр. Ключовим у цьому контексті було те, що народна школа вилучалася з ведення директорів гімназій та штатних доглядачів повітових училищ і передавалася у запровадження вже згадуваних повітових та губернських Училищних рад. По суті, мова йде про певну децентралізацію системи управління освітніми закладами, перш за все, за рахунок колегіального обговорення питання та прийняття рішень у вказаних органах.

Фактично, починаючи 1865 р. (тобто із перших зібрань) питання стану і перспектив розвитку народних училищ потрапили в поле зору новостворених земських установ. Відразу стало очевидним, що попри активну участь православного духовенства у підвищенні освітнього рівня сільського населення (станом на 1865 р. кількість невеликих церковнопарафіяльних шкіл складала 21 420, у них навчалася 413 524 учнів), серйозною перешкодою була матеріальна проблема. Системно не вистачало коштів на утримання приміщень (оренду, опалення, освітлення), закупівлю необхідної кількості навчальних посібників та власне оплату праці викладацькому персоналу. Виходячи з цього, у 1866 р. обер-прокурор Синоду Д.А. Толстой (він же і займав посаду міністра народної освіти) звернувся до голів місцевих виконавчих органів земств – повітових управ із проханням обговорити на зборах питання перспектив подальшого існування церковнопарафіяльних шкіл, зокрема, пошуку додаткових джерел їх фінансування [16].

На основі отриманих у наступному 1867 р. профільним міністерством відгуків повітових земств ми можемо детально простежити їх участь в розвитку системи початкової освіти, в тому числі й покращенні

матеріального становища вчительського складу цих закладів, систематизувавши відповідні дані по окремих губерніях Російської імперії:

Таблиця 1.

Фінансування окремими земськими повітовими зборами народних училищ в 1867 р. [17]

Гу бернія	Земські збори	Виділе на сума (в руб.)	Призначення
Казанська	Козьмо-дем'янські	300	Заохочення для вчителів
	Мамадишські	50	Утримання приміщень двох церковнопарафіяльних шкіл
		400	Матеріальна винагорода наставникам шкіл
	Лайшевські	540	Утримання 3-х шкіл в татарських та кряшенських селищах
		660	Утримання 6-ти шкіл в російських селищах
		2 400	Допомога 26-ти шкіл в російських селищах з вчителями з місцевих причт
	Спаські	3 000	Відкриття 25-ти початкових сільських шкіл
	Тетюшські	2 400	На потреби народної освіти повіту
Володи-мирська	Олександрівські	2 000 (лише заплановано)	Підвищення рівня освіти серед місцевого селянства
	Юріївські	300	Підвищення рівня освіти серед місцевого селянства та створення народних шкіл
Воронізька	Богучарські	4 700	Допомога окремим сільським освітнім товариствам
	Задонські	600	Постачання начальним матеріалом 15-ти училищ
		1 800	Оплата 15-ти вчителям (по 120 руб.)

	Землянські	2 175	На потреби народної освіти повіту
	Новохоперські	600	Допомога сільським училищам
	Калузькі (Калузька губ.)	1 500	Допомога сільським училищам (виплати вчителям та учням)
Костром- ська	Галицькі	1 000	Допомога сільським училищам
	Кологривські	1 000	На облаштування училищ та винагороду успішним учням
	Солигалицькі	500	Відкриття шкіл у повіті
	Чухломські	350	Допомога повітовим народним школам
Курська	Корочанські	1 300	Допомога народним училищам
Москов- ська	Бронницькі	1 300	Утримання народних училищ (приміщення та навчальні посібники)
		100	Роз'їзди священика, члена училищної ради
	Волоколамські	300	Відкриття та утримання училищ
	Дмитрівські	200	Утримання училищ повіту
	Білозерські (Новгородська губ.)	1 500	Матеріальна допомога окремим сільським школам
	Брянські (Орловська губ.)	1 000	Матеріальна допомога існуючим школам та відкриття нових
	Сапожковські (Рязанська губ.)	1 500	Матеріальна допомога початковим училищам усіх відомств
3 000		Відкриття вищого народного училища для усіх станів у м. Сапожок	

Загалом, необхідно вказати, що переважна більшість існуючих станом на 1867 р. повітових земських зборів виділяла певні кошти на потреби початкової освіти. Серед таких, не наведених у таблиці, варто виділити наступні:

– пензенські збори (Пензенська губ.) – 1 600 руб. на утримання 18-ти церковнопарафіяльних шкіл;

– самарські збори (Самарська губ.) – 1 500 руб. на підтримку сільських училищ;

– буїнські збори (Симбірська губ.) – 1 650 руб. на підтримку 11-ти церковнопарафіяльних шкіл;

– новосильські збори (Тульська губ.) – 3 000 руб. на потреби місцевих народних училищ та ін.

Вважаємо на необхідне окремо навести дані, що стосуються саме українських губерній у складі Російської імперії.

Таблиця 2.

**Фінансування земськими повітовими зборами українських
губерній
народних училищ в 1867 р. [18]**

Губерні я	Повіт	Виділена сума (в руб.)
Катерино- славська	Катеринославський	– не виділялося (прийнято рішення про збір коштів у межах сільських товариств)
	Новомосковський	– не виділялося (вирішення питання було передано на розгляд училищної ради)
Полтавська	Полтавський	3 000
	Лохвицький	100
	Лубенський	1 500
	Переяславський	1 650
	Роменський	567,74
	Пирятинський	– не виділялося (до збору відомостей про потреби місцевих училищ)
Харківська	Миргородський	– не виділялося (відсутні кошти)
	Харківський	– не виділялося (до збору відомостей про потреби місцевих училищ)
Харківська	Старобільський	– рішення про відкриття 43 чоловічих шкіл на виділення кожній по 300 руб. (50 руб. на облаштування та 250 руб. плати вчителю)
	Харківський	– не виділялося (до збору відомостей про потреби місцевих училищ)
Херсонська	Ананьївський	1 500
	Єлизаветградський	1 250
	Одеський	1 000

	Олександрійський	3 000
Чернігівська	Чернігівський	– не виділялося (відсутні кошти)
	Борзнянський	– не виділялося (рішення про відкриття особливих педагогічних курсів)
	Городнянський	– не виділялося (до збору відомостей про потреби місцевих училищ)
	Конотопський	450
	Сосницький	330
Загалом		≈14 348

На основі офіційних повідомлень земських повітових установ (поданих вище), можна зробити висновок про те, що у 1867 р. в межах усієї Російської імперії ними було виділено понад 108 тис. руб. на потреби народної освіти. Варто зауважити, що більшість цих коштів призначалася існуючим церковнопарафіяльним школам (а відтак і вчителям-священникам), а не суто земським, мережа яких лише починала створюватися.

Необхідність посилення ролі земств у розвитку народної освіти, серед іншого, була пов'язана з кризовим становищем останньої. Так, у статистичному довіднику по Московській губернії вказувалося наступне: «Існуючі при відкритих земських установах народні школи були погано організовані, не мали належного керівництва, потребували кращих наставників і загалом досягали незначних результатів у навчанні. Сільське населення ставилось до існуючих училищ без достатнього співчуття...» [19]. На прикладі Херсонської губернії також зустрічаємо подібне: «...прийнята земськими установами на власне утримання початкова народна освіта на момент відкриття цих установ була справою настільки невлаштованою, що за попередній період неможливо було отримати жодних вказівок, які могли б служити в якості інструкції для земських діячів... Серед вчителів народних шкіл взагалі не було людей, які володіли хоча б якоюсь підготовкою у справі навчання, і вчителем на той час могла бути будь-яка людина, яка бажала отримувати кошти на життя навчаючи дітей в школах...» [20]. Фактично мова йде про об'єктивну необхідність залучення до справи розвитку початкової освіти місцевого населення шляхом розширення повноважень земських установ як органів місцевого самоврядування.

У другій половині 1860-х рр. зростала також участь сільських громад в утриманні народних училищ. Системною ставала практика забезпечення приміщенням новостворених шкіл саме за рахунок жителів населених пунктів. Приймаючи відповідні рішення на загальних зборах, селяни,

повністю або хоча б частково виплачували плату вчителям (решту доплачувала дирекція народних училищ) [21].

Досить цікаві спостереження про авторитет вчителя сільської школи цього періоду серед місцевих жителів та відносини з мировими посередниками (чиновник, що розглядав поземельні спори між селянами та поміщиками) наводить у своєму звіті інспектор народних училищ Ковенської губернії С.Л. Боричевський: «Дружні, а інколи і майже сімейні відносини мирових посередників до наставників [шкіл] піднімають значення їх в очах народу і краще будь-яких переконань вселяють селянам повагу та довір'я до наставника та школи; і навпаки, варто лише применшити наставника в очах народу різкою публічною доганою, образливим для нього зверненням і т. д., і увесь кредит його підірваний в очах народу» [22]. В іншому місці звіту, інспектор вказує на випадок, коли саме мировий посередник переконав місцевих жителів пожертвувати кошти на утримання училищної бібліотеки. Все це говорить, з одного боку, про поступовий ріст довіри селян до якості початкової освіти, а, з іншого, про неабияку важливість при цьому думки місцевих чиновників (мирових посередників), які брали участь у вирішенні питань матеріального добробуту – регулювали поземельні відносини.

Однієї із головних проблем розвитку народної освіти протягом перших років після земської та освітньої реформи була кадрова. Саме відсутність належної кількості вчителів, а також нестача коштів на їх підготовку стали одним із стримуючих факторів у процесі розширення мережі початкових шкіл. Зокрема, якщо у 1864 р. підготовка персоналу цілком належала до компетенції вчительських семінарій, до вже у 1865 р. при п'яти повітових училищах було створено спеціальні педагогічні курси [23]. Суто ж земські вчительські школи та семінарії почали виникати з 1869–1870 рр. (наприклад, Новгородська школа (1869), Рязанська семінарія (1869), Чернігівська школа (1870) та ін.), тобто після прийняття у 1868 р. закону «Про приватні навчальні заклади». Варто констатувати, що навчальні програми в таких закладах, порівняно із урядовими вчительськими семінаріями, мали суттєво більший об'єм і на перший план ставили не так звану «шкільну техніку», а загальну освіту майбутніх вчителів та вчительок.

На масштаби підготовки педагогічних кадрів для початкових народних училищ в перші роки після створення земських установ, мала суттєвий вплив матеріальна допомога не лише місцевого селянства, а й окремих представників дворянства. Зокрема, характерний випадок мав місце у Прилуцькому повіті Полтавської губернії, де голова місцевої училищної ради

І.М. Скоропадський (дід останнього гетьмана України – Павла Скоропадського) витрачав особисті кошти для підготовки 28-ми учителів для повіту (зібраних з дворянства 1 500 руб. не вистачало). Мова йшла про витрати на навчання, житло, одяг та харчування; утримання вчителя-наставника при цих вихованцях [24].

У цілому, відповідні зусилля земств, зокрема, щодо матеріального утримання початкових народних училищ досить довгий поєднувалися із зусиллями приватних осіб, сільських громад та держави. Як результат – протягом першого десятиліття вдалося вийти на наступні показники: 53,2% усіх витрат на початкові народні училища забезпечувалися повітовими земськими управами, 28% – сільськими громадами, 9% – державні асигнування, 8,7% кошти приватних осіб (благодійницькі пожертви), 1,1% оплата за навчання [25].

Таким чином, перші роки після створення земств означені активним вивченням ними стану народних училищ, збору статистичних даних про кількість шкіл та учнів, потреби кожного повіту та губернії. Відтак, 1867 р. став першим роком, коли вказані установи надали конкретну матеріальну допомогу початковій освіті, яку умовно можна структурувати на три напрямки: підготовка та оплата праці педагогічних кадрів, утримання приміщень шкіл (оренда, опалення, освітлення, ремонт) та закупівля навчальних посібників (перш за все, книг для читання) і канцелярського приладдя для письма. Разом з цим, земські збори почали все більше схилитися до думки про необхідність не лише матеріальної підтримки вже існуючих навчальних закладів різних відомств (перш за все, церковного), а й створення власної мережі, у тому числі і для підготовки вчителів. У перспективі це дозволяло органам місцевого самоврядування вирішувати не лише питання адміністративно-господарського характеру, а й до певної міри визначати специфіку навчально-виховного процесу.

Джерела та література

1. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях (1864) // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – Т. XXXIX. – Отд. 1 (1864). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1864. – № 40457. – С. 1–14.
2. Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах (1864) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXIX. – Отд. 1 (1864). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1864. – № 41068. – С. 613–618.
3. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). – Т. СXXXVI. – 1867. – СПб.: Печатня В. Головина, 1867. – С. 62.

4. Сборник статистических сведений по Московской губернии. – Т. IX: Народное образование в Московской губернии. – М.: Изд. Московского губернского земства, 1884. – 1073 с.
5. Гаєвська Л.А. Роль земств у становленні та розвитку державно-громадського управління освітою (друга половина XIX ст.) / Лариса Анатоліївна Гаєвська // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. – 2013. – №1. – Режим доступу: http://el-zbirn-du.at.ua/Gaev_s.pdf.
6. Тютрюмов А.М. Обзор мероприятий земств по народному образованию за 25-ти летний период времени / А.М. Тютрюмов // Русская школа. – 1891. – №7–8. – 176-196.
7. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования. Формы, типы, результаты и очередные задачи земского хозяйства и земских учреждений в этой области. В 2-х частях / В. Чарнолуцкий. – Часть первая. – СПб: Типография М.А. Александрова, 1910. – 186 с.
8. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях... – С. 1–14.
9. Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах... – С. 613-618.
10. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях... – С. 2.
11. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование... – С. 4.
12. Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах... – С. 614.
13. Там же. – С. 616.
14. Там же. – С. 617.
15. Гаєвська Л.А. Роль земств... – Режим доступу: http://el-zbirn-du.at.ua/Gaev_s.pdf.
16. О мерах, принятых уездными земскими собраниями для содействия народному образованию // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. СXXXIII. – 1867. – СПб.: Печатня В. Головина, 1867. – С. 224–225.
17. Там же. – С. 225–233.
18. Там же. – С. 228–229, 231–232, 235–237.
19. Сборник статистических сведений по Московской губернии... – С. 7.
20. Исторический сборник деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. В 3-х ч.– Вып. III. – Херсон: Изд. Херсонского губернского земства, 1906. – С. 1, 33.
21. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений... – С. 62.
22. Там же. – С. 66.
23. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование... – С. 30.
24. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений... – С. 69.
25. Тютрюмов А.М. Обзор мероприятий земств по народному образованию... – С. 183.

Проанализировано влияние земской и образовательной реформ 1864 г. на развитие системы народного образования в Российской империи. Основное внимание акцентировано на формировании категории земского учительства в первые пореформенные годы (1864–1868).

Ключевые слова: учитель, земство, земская деятельность, Российская империя, правовой статус, Министерство народного образования.

Annotation

Influence on development of the folk education in Russian Empire by zemsk and educational reforms of 1864 is analyzed. Main attention is paid to the formation of zemsk teaching category in the first year safter reforms (1864–1868).

Keywords: the teacher, zemstvo, educational activity, Russian Empire, the legal status Ministry of National Education.

МІЛІТАРНА ІСТОРІЯ

УДК: 94-053.2 (477) «1941/1942»

Ніна Паламарчук
(Київ)

СТАНОВИЩЕ ДИТИНСТВА В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД(ЧЕРВЕНЬ 1941-ЛИПЕНЬ 1942) НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ.

У статті висвітлюється політика радянського керівництва в початковий період німецько-радянської війни (1941-1945 рр.) щодо захисту дитинства й материнства на території України. Основна увага звертається на медичне та соціальне становище дітей в данний період.

Ключові слова: війна, евакуйовані діти, дитинство, сирітство.

Трагічний червень 1941 року став точкою відліку нового воєнного часу, в умовах якого корінним чином змінилося становлення українського народу, в тому числі і його наймолодшої частини. Наслідки цієї війни вразили всі покоління радянського суспільства. Особливо вони завдали удару по його наймолодшій верстві – дітям – майбутнім будівникам держави. Саме тому перед радянським керівництвом першочерговим завданням постала проблема відновлення дієвої державної системи охорони здоров'я та життя материнства й дитинства в країні. Актуальність поданого дослідження визначається не тільки потребою у комплексному вивченні та аналізі відбудови державної системи охорони материнства й дитинства в УРСР у воєнні роки, а й необхідністю врахування практичного досвіду минулого задля успішного реформування цієї системи в Українській державі сьогодні.

На сьогоднішній день зазначена проблема досліджена досить фрагментарно як в працях радянських дослідників, так і в роботах сучасних спеціалістів. До перших ми відносимо таких, як Ю.Ф. Домбровська, Е.С.